

Прва научна сведочанства о књажевачком крају

(Едиција *Записи о завичају* Народне библиотеке Његош)

- Грађа за топографију округа Књажевачког Стевана Мачаја*, књига 1 (2011)
Књажевачки округ Јована Мишковића, књига 2 (2011)
Књажевачки округ Драгољуба К. Јовановића, књига 3 (2011)
Пут лицејских питомаца по Србији године 1863.
– опис Књажевачког округа, књига 4 (2012)
Кнежевачки округ Милана Ђ. Милићевића, књига 5 (2012)
Тимочка крајина Владимира Карића, књига 6 (2013)
Стара планина Лује Адамовића, књига 7 (2013)
Јован Мишковић о старинама књажевачког краја, књига 8 (2014)
Путписна писма и записи из књажевачког краја Милана Ђ. Милићевића, књига 9 (2014)
О књажевачком крају у научним радовима Јована Жујовића, књига 10 (2015)
Географске карактеристике књажевачког краја у научним радовима Јована Цвијића, књига 11 (2015)
Феликс Каниц о књажевачком крају, књига 12 (2016)
„Северно-тимочки дијалекат“ Маринка Станојевића, књига 13 (2016)

Интересовање за свестраним проучавањем и описивањем Србије јавило се међу ученим Европљанима у првој четвртини 19. века. Највећи израз ових научно-интелектуалних напора представљају дела Феликса Каница, настала на основу његових путовања по Србији од краја педесетих година до краја 19. века. Било је и учених странаца, попут Јосифа Панчића, који су се половином 19. века трајно настанили у Србији, стављајући новој отаџбини на располагање своје интелектуалне капацитете. На путу ка утемељењу сопственог научног света, Србија у другој половини 19. века добија и своје људе.¹

Из тог времена, када се *географија учила ногама* и када се историја тек писала, потичу и први научни списи о књажевачком крају. У монографијама које се односе на целу Србију, Књажевачки округ² описали су Феликс Каниц (*Србија, земља и становништво од римског*

доба до краја 19. века, 1904. и 1909.), Милан Ђ. Милићевић (*Кнежевина Србија, 1876.*), Владимир Карић (*Србија : опис земље, народа и државе, 1887.*) и Коста Поповић (*Пут лицејских питомаца (јестаственичког одељења) по Србији године 1863, 1867.*).

Као део овог научног таласа, прве описе Књажевачког округа у посебним радовима, објављеним у *Гласнику Српског ученог друштва*, дали су Стеван Мачај, Јован Мишковић и Драгољуб К. Јовановић. Управо та три научна рада, *Грађа за топографију округа Књажевачког Стевана Мачаја, Књажевачки округ Јована Мишковића и Књажевачки округ Драгољуба К. Јовановића*, предмет су прве три књиге едиције *Записи о завичају*, коју је књажевачка библиотека покренула 2011. године, у циљу заштите и очувања ретке библиотечке грађе у оквиру пројекта дигитализације завичајне културне баштине и у намери да читаоце подсети на допринос који су ова три донекле *заборављена ума* наше националне науке и културе дала познавању старина, *земљописа*, геологије, демографије, историје, просвете, дијалектологије, етнологије, фолклористике књажевачког краја а и Србије уопште. С истим циљем, Библиотека је 2012. припремила и публиковала четврту и пету књигу исте едиције – *Пут лицејских питомаца по Србији године 1863 – опис Књажевачког округа и „Кнежевачки округ“ Милана Ђ. Милићевића*, па 2013. шесту и седму књигу – *„Тимочка*

¹ Дејан Крстић, „Етнографски допринос Драгољуба Јовановића описом Књажевачког округа“, у: *„Књажевачки округ“ Драгољуба К. Јовановића* (Књажевац : Народна библиотека „Његош“, 2011), 67.

² У време настајања ових описа Књажевачки округ обухватао је другачији и нешто већи простор него данашња општина Књажевац. Њему је припадао цео сврљански крај, као и северни део области Тимок до Вратарничке клисуре, који данас припада Зајечару. Округ није обухватао данашњу област књажевачке општине – Буцак, који је до 1878. припадао Турској, а потом био у Пиротском округу.

крајина“ *Владимира Карића* и „*Стара планина*“ *Лује Адамовића*, и 2014, вративши се Мишковићу и Милићевићу и њиховим истраживањима Књажевца и околине, осму и девету књигу – *Јован Мишковић о старинама књажевачког краја* и *Путничка писма и записи из књажевачког краја Милана Ђ. Милићевића*. Савремене научне методе у проучавању геодиверзитета књажевачког краја по први пут користе Јован Жујовић и Јован Цвијић. Њихови научни радови који садрже описе књажевачког подручја обрађени су у десетој и једанаестој књизи едиције – *О књажевачком крају у научним радовима Јована Жујовића* и *Географске карактеристике књажевачког краја у научним радовима Јована Цвијића* из 2015. Дванаеста књига едиције, *Феликс Каниц о књажевачком крају*, посвећена је опису ових простора који је Феликс Каниц дао у дванаестом поглављу свог капиталног дела о Србији – *Србија, земља и становништво од римског доба до краја 19. века* (књ. 2, 1909). Ово поглавље штампано је на немачком и српском језику (у преводу Јелице Ђокић). Као прилог историји лингвистичких истраживања у књажевачком крају, 2016. године објављена је тринаеста књига едиције, „*Северно-тимочки дијалекат*“ *Маринка Станојевића*, која садржи најзначајнију дијалектолошку студију овог аутора, први пут објављену 1911. године.

Публикације едиције *Записи о завичају*, међутим, не садрже само фототипска издања оригиналних радова, већ су у посебним текстовима коментаре о радовима дали аутори који се, у време садашње, баве научним истраживањем и *описивањем* књажевачког краја – етнолог и антрополог др Дејан Крстић, географ др Микица Сибиновић, археолог мастер Бојана Илијић, биолог мр Милијана Вучковић, геолог др Ивана Царевић, професори историје Богољуб Цветковић и мастер Ивица Мишић, професор књижевности др Дејан Милутиновић, лингвиста др Биљана Сикимић. Као прилоге публикацијама, библиотекар Завичајне збирке приредио је текстове који садрже биографске податке о ауторима оригиналних радова, основне податке о публикацијама, те речник мање познатих речи, појмова и израза.

Др Стеван Мачај – пионир у проучавању књажевачког краја

Према досадашњим истраживањима, први засебан научни рад који се у потпуности односи на књажевачки крај, написао је странац – лекар Стеван Мачај. Његов спис, *Грађа за топографију оркуга Књажевачког*, први пут је штампан у *Гласнику Српскога ученог друштва* 1866. године.

Стеван Мачај један је од ретких људи, и то странаца, који су део живота провели у књажевачком крају, сматрајући га својим завичајем, упорно и свестрано га истражујући и о њему бележећи податке, оставивши тако драгоцену завештање будућим генерацијама и истраживачима.

Мачај је одлично познавао читав Књажевачки округ и грађу за свој научни рад прикупљао је на терену. Иако лекар, Мачај је добро разумео важност теренског рада за изучавање географског простора, а свој научни таленат користио је за писање географских радова који имају одлике савремених путописа. Тако је Мачај, крстарећи округом, у фијакеру или пешице, прикупио податке и детаљно описао сва три Тимока, њихова изворишта и притоке, баре, пећине и окапине, рељеф и геолошки састав, биљни и животињски свет, а и демографске карактеристике. Уз рад је Мачај приложио и *својеручно израђену* карту округа. Иако недовољно прецизна и тачна, настала пре детаљног геодетског премеравања територије Србије, које су касније вршиле аустроугарске па српске власти, не може јој се оспорити значај, будући да је ово једна од првих карата овог дела Србије.³

Шездесетих година 19. века Мачај је изгледа био једина личност у источној Србији са научним афинитетима, а значај његовог описа Књажевачког округа је и у томе што је ово први објављен етнографски материјал о данашњем књажевачком, сврљишком и зајечарском крају. Чак први о источној Србији. Тежећи свеобухватности, Мачај је, у научном маниру свог времена, дао етнографски допринос познавању овог краја у све три области

³ Микица Сибиновић. „Грађа за топографију Књажевачког округа др Стевана Мачаја“, у: „*Грађа за топографију округа Књажевачког*“ *Стевана Мачаја* (Књажевац : Народна библиотека „Његош“, 2011), 96–120.

етнологије – материјалној, духовној и социјалној култури, а и допринос познавању антропологије, односно етничког идентитета. Многи етнографски подаци из Мачајевог описа Књажевачког округа потврђују сазнања до којих је дошла и савремена наука.⁴

Пруживши исцрпне податке о природној средини, становништву, етнологији и етнографији, Мачај заокружује своје истраживање Књажевачког округа освртом на историју и старине. Значајан је његов осврт на *развалине*, међу којима детаљније описује оне на Бараници и у Равни, Кожељу, Горњој и Доњој Каменици и друге. Његово настојање да *штогод о прошлим вековима дознамо* и описи појединих старина усмерили су даља истраживања неких локалитета, а Мачај је, мотивишући своје следбенике, личним примером указао на значај евидентирања, истраживања и очувања културног наслеђа.⁵

Др Стеван Мачај – лекар, научник и хуманиста

Стеван Мачај (1823–1889) се родио у Будиму. Студије је завршио на Медицинском факултету у Пешти и стекао звање магистра хирургије и бабинства. Након девет година службе у својој земљи, Мачај долази у Србију. Пет година службује у Шапцу, а у новембру 1859. постаје контрактурални физикус Књажевачког округа, касније и управник болнице. На сопствени захтев премештен је 1871. у Зајечар за физикуса Црноречког округа. По молби је пензионисан 1886. године и од тада је живео у Београду.

⁴ Дејан Крстић. „Етнографски допринос Стевана Мачаја описом Књажевачког округа“, у: „Грађа за топографију округа Књажевачког“ Стевана Мачаја, 81–95.

⁵ Бојана Илијић. „Др Стеван Мачај – пионир у проучавању старина књажевачког краја“, у: „Грађа за топографију округа Књажевачког“ Стевана Мачаја, 121–130.

У време Мачајевог службовања у Књажевцу, овдашња болница и апотека спадале су међу најуређеније у земљи. Поред тога што је одлично обављао лекарску праксу, Стеван Мачај је, у срединама у којима је живео, дао значајан допринос и на пољу науке и културе. Осим медицином, бавио се историјом, географијом, геологијом, минералогиијом, археологијом, нумизматиком. Био је редовни, дописни или почасни члан многих научних друштава, члан или оснивач неколико културних друштава, покретач многих културних и образовних акција у циљу здравственог и општег просвећивања становништва. Писао је чланке и радове за неколико листова и стручних часописа. Осим *Грађе за топографију округа Књажевачког* (1866), написао је и радове *Црноречки округ* (1892) и *Брестовачка бања* (1892), који из штампе излазе постхумно. Готово осамдесет година после Мачајевог смрти у часопису *Развитак* објављени су и радови из његове писане заоставштине – *Обичаји Румуна* (1966) и *Ратни дневник 1876–1877* (1970).

Мађарски племић Стеван Мачај сматрао је Србију својом домовином. Још у детињству, дружећи се са српском децом у Будиму, научио је српски језик и заволео српски народ и његову историју. Српско поданство примио је 1863. године. Био је ожењен Српкињом. Према сопственој жељи, Мачај је сахрањен по православним обичајима.

Академик Јован Мишковић о књажевачком крају

Боравећи службено у књажевачком крају за време Првог српско-турског рата 1877, потпуковник Јован Мишковић, тада командант Књажевачке војске па начелник штаба Тимочког кора, сакупио је грађу за спис *Књажевачки округ*, објављен 1881. у *Гласнику Српског ученог друштва*. Овај спис први је рад научноистраживачког карактера у целини посвећен овом крају, чији аутор није странац.

Мишковић у уводу наводи да је др Стеван Мачај написао рад *где је изложио сваковрсне црте о овом округу*. Ове моје белешке иду на то, пише даље Мишковић, да допуне [Мачајев] рад, јер географски и етнографски описи свакога предела тако су разноврсни и богати, да потребују много труда, времена и вештине, те да се исцрпсти могу.

Како је у време његовог истраживања Књажевачки округ био гранично подручје према Турској, Мишковић га описује пре свега као војни стручњак, за потребе упознавања терена из војностратешких разлога. Истовремено, он даје географско-топографску слику округа, те се сматра и првим српским картографом овог краја.

Као основу за своју карту Мишковић је користио карту аустријског генералштаба из 1876, податке са карте Стевана Мачаја, а и податке до којих је сам дошао. У односу на претходне, Мишковићева карта много је тачнија и веродостојнија.⁶

Велики је и допринос Јована Мишковића познавању књажевачког краја у области етнологије, те фолклористике, етномедицине, етнопсихологије и дијалектологије. Сам Мишковић забележио је да *ко хоће да кроз упозна какав народ треба да зна и проучи не само његову историју, него и његов живот, обичаје, умотворине, језик...* Многи етнографски подаци из Мишковићевог описа Књажевачког округа потврђују оно што се сазнало на основу каснијих истраживања. Поједини подаци од велике су вредности за науку због њихове јединствености или времена у којем су записани. Мишковићеви описи први су потпунији описи ношње овог краја. Он први запажа и јасно одваја типове женске ношње у Књажевачком округу. Први, после Милићевића, бележи народне песме. Исцрпније, систематичније и коректније у односу на претходнике (Караџић, Мачај и Милићевић) записује топонимију...⁷

Да истражује неприступачне делове Србије, Мишковића је гонила велика љубав према отаџбини. Тако је описао, и делом оживео, заборављене градове и цркве књажевачког краја. Мишковић описује *најзнатније старине* Књажевачког округа, бележи нове податке о цркви у Доњој Каменици, о градовима Сврљигу, Равни, Кожељу и Бараници, евидентира остатке и других старих градова. Документујући старине и обичаје на овим просторима, Мишковић остаје упамћен као пионир истраживач културноисторијске слике овог дела Србије.⁸

Осим у научном спису *Књажевачки округ* из 1881, податке о старинама у књажевачком крају Мишковић даје и у радовима

Две старе цркве у Књажевачком округу, у коме даје опис цркве Манастира Свете Тројице и цркве у Доњој Каменици (1887), и *Неки стари градови и њихове околине у Краљевини Србији*, где значајно место посвећује Равни и Кожељу (1888). У ова два рада Мишковић као да је пожелео да додатно направи осврт на књажевачке старине које су изгледа на њега оставиле најјачи утисак.⁹ У њима је дао детаљније описе поменутих старина и, војнички систематичан, своја истраживања поткрепио је цртежима.

Генерал Јован Мишковић – војник и научник

Јован Мишковић (1844–1908) један је од најученијих и најумнијих људи, најзначајнијих војних стручњака и најсвестранијих научника Србије 19. века. И у војсци и у науци, доспео је до највишег положаја – министра војног и председника Српске краљевске академије. Његово обимно научно дело и богата писана заоставштина незаобилазан су извор за изучавање историје Србије и српског народа.

Иако стручњак пре свега за природну и војну географију, с подједнаком страшћу бавио се националном и војном историјом, тактиком, етнографијом, археологијом, народном медицином и ботаником, бележио народно усмено стваралаштво.

Мишковић је пропутовао читаву Србију и дао описе многих области. Свакој теми приступао је мултидисциплинарно, дела писао на основу својих географских, историјских, етнографских и других бележака, па се многа од њих не могу сврстати само у једну научну област.

⁶ Микица Сибиновић. „Географске карактеристике Књажевачког округа по Јовану Мишковићу“, у: *„Књажевачки округ“ Јована Мишковића* (Књажевац : Народна библиотека „Његош“, 2011), 107-130.

⁷ Дејан Крстић. „Етнографски допринос Јована Мишковића описом Књажевачког округа“, у: *„Књажевачки округ“ Јована Мишковића*, 93–106.

⁸ Бојана Илијић. „Генерал Јован Мишковић – чувар књажевачког културног блага“, у: *„Књажевачки округ“ Јована Мишковића*, 131–140.

⁹ Бојана Илијић, „Археолошки трагови књажевачког краја очима Јована Мишковића“ у: *Јован Мишковић о старинама књажевачког краја* (Књажевац : Народна библиотека „Његош“, 2014), 39–44.

Међу најзначајнија Мишковићева дела спадају *Путовање по Србији* (1874), *Хидрографија независне Кнежевине Србије* (1880), *Географско-историјске слике из Краљевине Србије* (1904) и друга. Радове је објављивао и у многим листовима и стручним часописима.

Прилог за историју и етнографију књажевачког краја Драгољуба К. Јовановића

После студија г.г. др Мачаја и Мишковића, који су о овом округу писали, овај чланак, надамо се, попуниће једну празнину у новијој историји и послужиће цели којој је намењен, пише Драгољуб К. Јовановић у уводу свог рада *Књажевачки округ*, штампаног 1889. у *Гласнику Српског ученог друштва*.

Док о његовим претходницима, Мачају и Мишковићу, постоји довољно података, о Јовановићу се зна веома мало. Ипак, према времену и начину писања и публикацијама у којима је објављивао, јасно је ком је научном кругу припадао. Јасно је да је био један од сарадника Српског ученог друштва, један од појединаца српске интелигенције, који се друштвеном ангажованошћу, поривом за истраживањем, интересовањима, умећем писања и разумевањем савремених научних потреба издвајао и као такав био препознат и ангажован у националном научном систему.¹⁰

Драгољуб К. Јовановић био је један од првих истраживача који је, служећи се историјском методологијом, зашао у изучавање прошлости књажевачког краја. Односно гургусовачког краја, с обзиром на то да у свом спису говори пре свега о Првом српском устанку, осврћући се и на историјат из ранијег периода. Осим подацима које налази код својих претходника (Караџића, Милићевића, Каница, Мачаја, Мишковића, Драгашевића, Ненадовића и других), Јовановић се служи и усменим изворима, па бележи казивања о многим догађајима и личностима о којима иначе нема пуно писаних докумената, а који су везани за Карађорђевог устанак у овом делу Србије.¹¹

Иако је Јовановићев спис пре свега историјског карактера и, на први поглед, садржи

мало конкретних података о народној култури, аутор посредно даје и обиље информација значајних за етнологију и антропологију, односно даје доста података о историјском контексту и амбијенту који је утицао на народни живот. Такви подаци углавном употпуњују сазнања о миграцији становништва, те о развоју националног и регионалног етничког идентитета. Нарочита вредност података које је Јовановић сакупио и објавио у свом спису је у њиховој историчности – смештености у јасно време и место. Да их Јовановић није записао, многи од њих били би заувек изгубљени.¹²

Драгољуб К. Јовановић – заборављени историчар и етнолог

Драгољуб К. Јовановић (око 1850–после 1904), аутор неколико значајних прилога за познавање историје и етнографије Србије, непознат је широј јавности и о његовом животу и раду мало је података.

О његовој професорској каријери понешто се зна. Након завршеног школовања, 1871. постаје суплент гимназијске реалке у Ужицу и предаје српски језик и историју. Положивши професорски испит, прелази 1874. у Крагујевачку гимназију као професор земљописа, рачуна, космографије и историје. У Смедеревској гимназији предаје 1876. године. Од 1877. до 1885. професор је земљописа, историје Срба, опште историје, а касније географије и космографије у Другој нижој гимназији у Београду. Хонорарно предаје општу историју у Вишој женској школи и држи предавања у Грађанској касини у Београду. Био је члан Главног просветног савета.

О Јовановићевом научном и истраживачком раду мање је података. Читајући малобројна дела која је објавио, може се претпоставити да је припадао оној групи српских интелектуалаца који су, на иницијативу Српског ученог друштва, радили на прикупљању и објављивању историјских извора и грађе, тврдећи да ће се тиме *многе неправилности у српској историји за кратко време исправити, многе празнине попуњити и многа тамна места осветлити, а свако оклевање, сваки немар уопште био би од неоцениве штете за историју*. Сматрајући да би више пажње требало посветити знаменитим личностима и догађајима из Тимочке крајине, нарочито онима из Првог српског устанка, Јовановић прикупља податке о овим крајевима и објављује их у *Гласнику Српског ученог друштва*, као прилоге за историју и етнографију Србије. У *Гласнику*, али и као посебне публикације, излазе његове студије *Црна река* 1883. и *Књажевачки округ* 1889. године. Осим ових, Јовановић је 1880. објавио историјску студију *О Арбанасима*.

¹⁰ Д. Крстић. „Етнографски допринос Драгољуба Јовановића описом Књажевачког округа“, 67–85.

¹¹ Богољуб Цветковић. „Прилог за историју књажевачког краја“ у: „*Књажевачки округ*“ Драгољуба К. Јовановића, 86–94.

¹² Д. Крстић, нав. рад, 85.

Опис Књажевачког округа у путопису лицејских питомца

Пут лицејских питомца (јестаственичког одељења) по Србији године 1863. из 1867. прва је објављена монографска публикација у којој је значајно место посвећено опису Књажевачког округа и представља изузетан прилог познавању прошлости овог краја Србије.

Ради *природњачких проматрања*, професор Панчић и седморица лицејаца (међу којима су била и два будућа академика – Владан Ђорђевић и Лазар Докић) у лето 1863. обишли су Књажевачки округ, где су боравили две недеље, од 21. јула до 6. августа.

У складу са научним манирима свога времена, лицејци су оставили податке о свему што доприноси познавању једног подручја – геологији, географији, етнографији, језику, историји, археологији и савременом друштвеном стању. Највише етнолошких података из области материјалне културе односи се на привреду – виноградарску традицију, пољопривредно богатство, занатство, а лицејци дају и изузетно значајне податке (понеке и јединствене) о ћилимарству у Књажевцу, оријенталном оружју, култури становања, народној ношњи. Поред још низа етнографских података, из области социјалне (опис свадбених обичаја, хајдучија и друго) и духовне културе (култна места, фолклорна традиција и друго), лицејци су описом Књажевачког округа дали и значајан допринос познавању антропологије, у највећој мери етничког идентитета. Од велике је важности и опис сусрета лицејаца са др Стеваном Мачајем, који је једини разумео њихове научне тежње и био њихов водич кроз књажевачки крај.¹³

Књажевачки крај, подручје са веома специфичном флором и вегетацијом, привукло је лицејске питомце да опишу његова природна богатства. Од великог ботаничког значаја је то што је путопис вођен у облику дневника, по датумима, па се на основу тога може проценити у ком периоду је која вегетација заступљена, на ком локалитету и у каквом окружењу. Лицејци у

путопису дају значајне податке о стању шума у Књажевачком округу, проналаску нових биљних врста за флору Србије, узгајању кукуруза и стрмних жита, добром роду ораха који је на овом подручју аутохтона врста... Из бележака лицејаца закључује се и то да је простор Старе планине одавнина био богат плодовима дивљег воћа, а и да је долина Тимока поднебље са идеалним условима за развој виноградарства. Ови природни потенцијали ни данас нису искоришћени у довољној мери.¹⁴

За кратко време проведено у источној Србији, лицејци су оставили и кратке описе књажевачких старина који доприносе познавању и очувању културног наслеђа. У црквама које су обишли у Горњој и Доњој Каменици, црквисту надомак Баранице, остацима старих градова у Сврљигу и Кожељу, на брду Грнчар у долини Трговишког Тимока, препознали су скривене сведоке прошлости и тако утабали пут неким новим научним експедицијама.¹⁵

Лицејци у додиру с природом

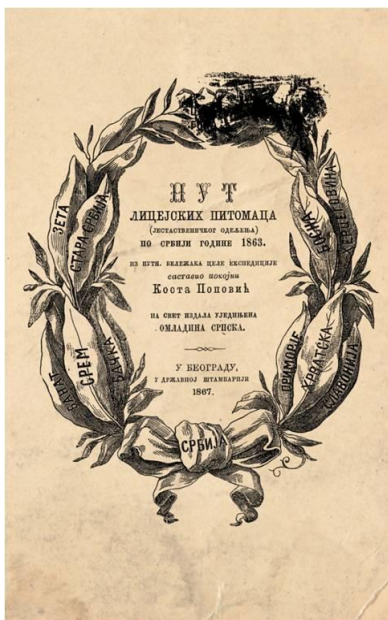
Прва систематска истраживања у области природних наука у Србији почињу 1846, са доласком неуморног путника и истраживача Јосифа Панчића. Своју преданост и истрајност у проучавању природних богатстава Србије, Јосиф Панчић, професор јестаствене историје при Лицеуму Књажества сербског, преносио је и на своје ученике, сматрајући да се природне науке најбоље могу упознати у додиру са самом природом. Тако су лицејци, на Панчићев предлог и уз подршку Министарства просвете, у периоду од 1856. до 1885. током школских ферија у *научној цели* сваке треће године обилазили неки крај Србије.

Трећа природњачка експедиција 1863, на коју су кренули професор Панчић и седморица лицејаца, одвијала се *поглавито* кроз пожаревачки, црноречки и књажевачки крај. *Као људи којих се тиче свој народ и своја земља и у најмањој појединости*, лицејски питомци забележили су током експедиције своја запажања из области ботанике, геологије, минералогije, етнологије и других. Сматрајући да њихови записи представљају *драгоцену грађу за научно познавање једног дела Србије*, одлучили су да сазнања која су стекли током путовања објаве.

¹³ Дејан Крстић, „Допринос путописа лицејских питомца етнографском познавању Књажевачког округа“ у: *Пут лицејских питомца по Србији године 1863 – опис Књажевачког округа* (Књажевац : Народна библиотека „Његош“, 2012), 189–209.

¹⁴ Милијана Вучковић, „Допринос флористичком истраживању лицејских питомца описом Књажевачког округа“, у: *Пут лицејских питомца по Србији године 1863 – опис Књажевачког округа*, 210–214.

¹⁵ Бојана Илијић, „Књажевачке старине у бележницама лицејских питомца“, у: *Пут лицејских питомца по Србији године 1863 – опис Књажевачког округа*, 215–218.

Из бележака читаве експедиције је текст путописа *Пут лицејских питомцаца (јестаственичког одељења) по Србији године 1863.*, саставио је Коста Поповић, а књига је 1867. штампана у издању Уједињене омладине српске.

Опис Књажевачког округа Милана Ђ. Милићевића

Као школски надзорник, а и по другим државним дужностима, Милан Ђ. Милићевић је више пута боравио и у Књажевачком округу, па га је добро упознао и свестрано истражио. Податке о школству и о *остацама од старина* књажевачког краја дао је у неколико чланака, објављених у *Гласнику Српског ученог друштва (Сврљешки одломци евангелија из запис од год. 1279, 1866; Манастири у Србији, 1867)*. Више података о овом крају Србије, Милићевић даје у путописима и капиталним делима *Кнежевина Србија* (1876) и *Краљевина Србија* (1884).

Једно од поглавља обимне монографије *Кнежевина Србија*, коју су неки аутори касније назвали енциклопедијом о Србији и српском народу 19. века, Милан Ђ. Милићевић посветио је књажевачком крају. Описујући Књажевачки (Кнежевачки) округ, Милићевић се у великој мери ослањао на Мачајев опис, објављен десет година раније, а користио се и грађом коју је прикупио на терену, обилазећи неколико пута овај крај Србије током шездесетих и седамдесетих година 19. века. Податке о округу који се најдубље пружио на исток у *турску царевину* Милићевић даје у више одељака, па

пише о границама, планинама и равницама, водама, шумама, рудном благу, остацима од старина и становништву.

Из обиља података који се тичу природних карактеристика округа, издваја се тај што је Милићевић, за разлику од Мачаја, приближније утврдио извориште Сврљешког Тимока – у подножју Бабине главе, а посведочио је и то да је једна од многих врста дивљих животиња био медвед, који је у доба писања рада још увек обитавао на овом простору. Од изузетног значаја су и Милићевићева запажања о стању школства у округу, као и о насељима и становништву, што данас омогућава и праћење демографских промена у овом крају Србије.¹⁶

За разлику од географских, историјски подаци Милићевићевог описа Књажевачког округа веома су оскудни. Настојећи да остане доследан концепцији коју је изабрао за своју обимну монографију, аутор се труди да опише важне историјске личности, те жали што на податке о њима није наишао. Много тога Милићевић оставља каснијим нараштајима да испитају.¹⁷

Ослањајући се, међутим, на историјске изворе и раније радове истраживача књажевачког краја, Милићевић је у свом делу побројао старине које је обишао и покушао да им пружи историјски контекст. Иако даје само основне податке о старинама (градови Сврљиг, Равни и Козељ, утврђење код села Градиште, остаци града на Бараници, Манастир Свете Тројице и црква у Доњој Каменици), то не умањује значај његовог похода кроз књажевачки крај. Објављивањем података он је упозорио на вредност *развалина* и богомоља које представљају драгоцене остатке прошлости и тако пружио пример будућим покољењима како треба поступати са старинама и сачувати их од заорава.¹⁸

Милићевићев опис Књажевачког округа изузетно је интересантан из угла етнологије и

¹⁶ Микица Сибиновић, „Географске карактеристике Књажевачког округа у *Кнежевина Србија* Милана Ђ. Милићевића“ у: „*Кнежевачки округ*“ Милана Ђ. Милићевића (Књажевац : Народна библиотека „Ђегош“, 2012), 99–105.

¹⁷ Богољуб Цветковић, „Милићевићев прилог историји књажевачког краја“ у: „*Кнежевачки округ*“ Милана Ђ. Милићевића, 87–98.

¹⁸ Бојана Илијић, „Милан Ђ. Милићевић – старинар Књажевачког округа“ у: „*Кнежевачки округ*“ Милана Ђ. Милићевића, 106–112.

антропологије. Многи подаци из области материјалне културе, који се односе на пољопривреду, кућу, занатство, гастрономију, народну ношњу, могу се наћи и код других истраживача овог краја Србије током 19. века, па оно највредније у овом смислу представља Милићевићев детаљан опис бачије. Из области духовне културе то су записи појединих предања и легенди, као и запис о постојању такозваних црквара. Од великог значаја је и то што су описи обичаја – свадбарских и ђурђевданских, много потпунији и систематичнији него Мачајеви. Велику вредност и допринос фолклористици представљају и Милићевићев записи дванаест песама, јер су ово, све до 1896. и појаве Маринка Станојевића, били ретки записи народних песама из овог округа.¹⁹

Бележењем и објављивањем ових песама, како у својим капиталним монографијама, тако и у путописној литератури, Милићевић је дао значајан допринос проучавању народне књижевности, етнографије и етнологије, као и очувању свести о архаичној материјалној и духовној култури српског народа.

Драгоцене податке о књажевачком крају садрже Милићевићеве путописне белешке о Књажевцу и околини, објављене у периоду од 1866. до 1885. године – *Осмо писмо* и *Додатак писму осмом*, штампана у листу *Вила* (1866) и у књизи *Путничка писма с разних страна Србије о Србији* (1868), поглавља II и III књиге *С Дунава над Пчињу* (1882), насловљена *Од Зајечара до Пирота* и *Од Пирота преко Мицура до Видлича* и део поглавља *Неколике новине у Србији*, тј. *Писмо мојој унуци Милици Ракићевој* из књиге *Међудневица, писма, приче и слике из живота у Србији* (1885), што је тема девете књиге едиције *Записи о завичају*, под насловом *Путничка писма и записи из књажевачког краја Милана Ђ. Милићевића*.

Милићевићева путописна литература преноси драгоцене податке о животу српског народа у другој половини 19. века. Његови путописи нису само основа за његову *Кнежевину*, па *Краљевину Србију*, већ представљају и њихову допуну, пошто садрже податке који су у овим монографијама

изостављени. Када је реч о структури Милићевићевих путничких писама, она су у потпуности у духу деветнаестовековне путописне традиције – то су просветитељско-романтичарски текстови, без већих литерарних претензија.²⁰

Милан Ђ. Милићевић – истраживач народног живота

Милан Ђ. Милићевић (1831–1908), књижевник и преводилац, педагог, политичар и државни службеник, академик и истраживач народног живота, о Србији и српском народу објавио је више од сто књига и око хиљаду чланака, прича, приповедака, биографија, путописних бележака и друго, и тиме дао изузетан допринос развоју српске науке, књижевности и просвете у 19. веку. Осим приповедачких дела и педагошких списа, Милићевић је написао и велики број историјско-географско-етнолошких радова, међу којима су најзначајније обимне монографије – *Кнежевина Србија* (1876) и *Краљевина Србија* (1884).

Следбеник Вука Караџића и претеча великих твораца српске науке новог доба, Милан Ђ. Милићевић сматра се једним од најплоднијих и најкориснијих српских писаца. Иако су касније многи оспоравали његову стручност, замерали му недостатак научног метода и сматрали да не иде даље од описа, својим обимним делом, за које је податке бележио на извору, у различита времена и на различитим странама Србије, Милићевић је постигао свој основни циљ – да буде користан земљи и народу.

¹⁹ Дејан Крстић, „Етнографски допринос Милана Ђ. Милићевића описом Књажевачког округа“ у: „Кнежевачки округ“ Милана Ђ. Милићевића, 66–86.

²⁰ Дејан Милутиновић, „О Милићевићевим путничким писмима и записима из књажевачког краја“ у: *Путничка писма и записи из књажевачког краја Милана Ђ. Милићевића* (Књажевац : Народна библиотека „Његош“, 2014), 89–95.

Допринос Владимира Карића проучавању књажевчког краја

Историја географске науке Владимира Карића памти пре свега као учитеља највећег српског географа, Јована Цвијића, и као аутора капиталног дела *Србија, опис земље, народа и државе* (1887), књиге која обилује подацима из многих научних области (географије, етнологије, историје, геологије, права...) и представља опширну и детаљну слику Србије с краја 19. века. *Србија* се може сматрати највреднијим географским делом из овог периода, јер се значајно разликује и превазилази сличне радове Карићевих савременика – написана је научним стилем, уз коришћење тематских карата за приказивање појава, стања и процеса, што су особине савремених научних радова из области географије.

У овом научном делу, Карић најпре излаже поглавља о природним карактеристикама Србије, затим о друштвеним, а на крају даје приказ државе по природним регијама. Већина тих поглавља носи податке о књажевчком крају, детаљније обрађеном у поглављу *Тимочка крајина*. Иако је шеста књига едиције *Записи о завичају* посвећена пре свега овом поглављу, аутори Микица Сибиновић и Дејан Крстић, сагледали су и анализирали и податке о Књажевцу и околини које Карић наводи у осталим поглављима своје монографије.

Нарочито вредно пажње је Карићево поглавље о клими јер је то не само један од првих приказа климе Србије, већ је и први покушај научног приступа одређивању климе и климатских типова на простору Србије. Посебно је значајно Карићево запажање да је Тимочка крајина *од остале Србије ограда доста високим ланцима непрекидних сплетова планинских, док је сасвим отворена на својој североисточној страни, према Румунској [...] и према Бугарској*. Овакав физичко-географски положај и одвојеност од остатка Србије условио је да се источна Србија, тачније Тимочка крајина, у климатском погледу разликује од већег дела Србије.²¹

Владимир Карић научник је који представља својеврсну карику између научног таласа карактеристичног за другу половину 19. века и нових научних тенденција особених за прву половину 20. века, оличених понајвише у лику Јована Цвијића. За разлику од претходника, који су у својим описима Србије углавном давали сопствене неједначене путописне белешке и истраживања, Карић је направио значајан научни искорак, учинивши, по први пут у српској науци, покушај синтетичког сумирања свих дотадашњих научних сазнања о Србији. Владимир Карић претеча је Цвијићеве антропогеографске школе и један је од научника који су утицали на Цвијића да усвоји своју темељну поставку антропогеографске школе о кључности везе између човека и тла, односно између друштвених и географских појава. Више од 150 страница Карићеве монографије *Србија* заузима поглавље *Народопис*, које представља синтезу дотадашњих етнографских знања о Србији. Карић није био „теренац“ и углавном је податке преузео из објављених радова својих претходника, па даје мало тога новог, али без обзира на многе празнине, данашња наука ово поглавље сматра првим систематским прегледом етнографије и једном степеницом више у конституисању етнологије у Србији.

О књажевчком крају Карић у *Србији* даје податке из различитих етнолошко-антрополошких области – насељима, стаништима, пољопривреди, домаћој радиности, занатству, ношњи, етномедицини, етномузикологији, дијалекту, етничком идентитету и етнопсихологији, што представља велики допринос етнолошком познавању овог подручја. Карић, између осталог, потврђује податке које су раније објавили Мачај, лицејци и Милићевић, да је Књажевац био центар ћилимарства, тада развијене делатности којој данас нема ни трага ни гласа, као и то да књажевачки ћилимови по лепоти могу да се мере са пиротским. Као и други аутори тога доба, Карић истиче значај виноградарства на књажевчком подручју, које и данас представља велики привредни и туристички потенцијал.²²

²¹ Микица Сибиновић, „Географске карактеристике Тимочке крајине у Србији Владимира Карића“ у: „Тимочка крајина“ *Владимира Карића* (Књажевац : Народна библиотека „Његош“, 2013), 55–65.

²² Дејан Крстић, „Допринос Владимира Карића етнографском познавању књажевчког краја“ у: „Тимочка крајина“ *Владимира Карића*, 66–76.

Уочио је Карић и друге потенцијале за развој туризма овог краја, па је, визионарски, записао и ово: *Околина књажевачка богата је предеоним лепотама и другим природним реткостима, тако да ће Књажевац, кад једном само постане приступачним, бити стециште и полазна тачка оних путника који се природним лепотама и старим споменицима буду одушевљавали.*

Владимир Карић – научник испред свог времена

Владимир Карић (1848–1893), географ, педагог, дипломата, живео је и стварао у другој половини 19. века, у време стасавања научне мисли у Србији. Окренут пре свега будућности Србије и српског народа, човек велике духовне снаге и систематичности, Карић је у научном приступу био напреднији од својих претходника и савременика и својим делима дао је значајан допринос ширењу знања о Србији и напретку српске науке, образовања и политичке мисли свог времена, а многе његове идеје и убеђења и данас су актуелна.

Правник по образовању, географ по научном опредељењу, педагог, дипломата и публициста, Карић је, иако је живео свега четрдесет и пет година, написао значајан број радова – уџбеника, педагошких расправа, политичких списа, научних студија.

Научне студије које је објавио осамдесетих година 19. века сврстале су га међу најистакнутије српске научнике, јер је за *распростирање знања о српским земљама учинио више но ико други у то време*. Поред Вука Караџића и Милана Ђ. Милићевића, Карић је дао најзначајнији допринос развоју српске географије и етнографије 19. века.

Најзначајнија Карићева дела су научна студија *Српска земља* (1882), у којој је настојао да представи не само Краљевину Србију, већ и све друге српске крајеве, у тадашњој Аустроугарској и Турској, што је био први научни приступ утврђивању српског националног простора, и монументална монографија *Србија, опис земље, народа и државе* (1887) коју су многи, у време када је објављена, сматрали књигом са најпотпунијим знањима о Србији и њеном народу.

Лујо Адамовић први је човек који је освојио највиши врх Старе планине.²³ Од 1890. до 1894, водећи ђачке екскурзије из Зајечара и Пирота, седам пута је обишао ово подручје. Посете *величанственом Балкану* описао је у путопису *Стара планина, прилог за познавање земље и становништва* где је забележио: *На колико сам се год планина нео, нисам видео лепшег и разноврснијег погледа но што је са врха Миџура*. Рад је штампан 1895. године, у два дела, у петој и седмој књизи *Дела, листа за науку, књижевност и друштвени живот*.

Својим разноврсним биљним и животињским светом, Стара планина одувек је привлачила пажњу, како страним тако и нашим научницима и истраживачима. *Биљни свет сачињава право богатство Балкана, природа је била веома раскошна, па је неописивим чарима обдарила овај крај који у целој Србији, можда једино у Копаннику види себи равна друга*, пише Адамовић у свом раду *Стара планина* и наводи велику разноврсност биљних заједница са пописом биљних врста, како у народном, тако и у латинском називу, што ова дела чини доступним ширем кругу читалаца. Попис биљних врста неког предела, нарочито великог масива као што је Стара планина, добијамо сакупљањем литературних података на основу пређашњих истраживања (а и проверавањем истих на терену), као и самим теренским радом. Управо у томе видимо значај радова Лује Адамовића посвећених Старој планини. Оно што су, у ботаничком смислу, започели Јосиф Панчић (1883), Валеновски, наставио је Лујо Адамовић, као и многи научници после њега, дајући допринос истраживању и упознавању овог великог планинског масива.²⁴

Иако је ботаника била *ужа специјалност* Лује Адамовића, његова интересовања и образовање су били знатно шири. Познавање географије и заинтересованост за проучавање

²³ На врху Миџора стоји спомен-плоча на којој пише *Лујо В. Адамовић, ботаничар (1864–1835) први освојио Миџор, јула 1890*. Спомен-плочу је 2006. поставило Удружење за лековито биље *Сарлах* из Пирота.

²⁴ Милијана Вучковић, „Допринос Лује Адамовића флористичком и фаунистичком истраживању Старе планине“ у: *„Стара планина“ Лује Адамовића* (Књажевац: Народна библиотека „Његош“, 2013), 47–54.

географског простора условило је да у својим радовима доста простора посвети географским темама. У време када се у Србији јавља неколико дела са географском тематиком која проучавају и описују Србију најчешће подељену по окрузима, Адамовић објављује рад који за тему има једну природну целину. Може се рећи да је то једно од првих научних дела које се на свеобухватан и доста детаљан начин бави проучавањем једне планине, са доста егзактних (математичко-географски положај планине, основни орографски, хидролошки, климатолошки и геолошки подаци), па и дескриптивних и путописних информација.²⁵

Свестрано изучавајући простор Старе планине, Лујо Адамовић у свом раду даје податке и о геолошкој грађи овог простора. Општина Књажевац са својом специфичном и веома разноврсном геолошком грађом представља посебно интересантан део наших Карпато-балканида који су били предмет изучавања многих научника још од друге половине 19. века. Поред прегледа радова Јована Жујовића, који је дао потпунији преглед геолошке грађе Старе планине и издвојио шест формација (азојски терен, палеозојске шкриљце, црвени пешчар, тријаски наборити кречњак, јурски терен и доњу кретацејску серију), Адамовић износи нова запажања о простирању ових формација. пише др Ивана Царевић.²⁶

Лујо Адамовић – први освајач Мицора

У своје време, ботаничар Лујо Адамовић (1864–1935) је био један од најпознатијих и најпризнатијих европских научника. Сарађивао је са истраживачима научних центара Европе – Беча, Будимпеште, Берлина. Више од двадесет врста биљака носи његово име.

Истражујући флору и вегетацију, Адамовић је пропутовао Балканско и Апенинско полуострво и средњу Европу. Проучавао је и доказивао законитости у развоју и распрострањености биљних врста, открио је и описао за науку нове врсте биљака, био је најбољи познавалац флоре и вегетације Балканског полуострва.

Написао је око шездесет научноистраживачких радова и више обимних научних монографија које се

сматрају класичном геоботаничком литературом. Његова монографија *Вегетацијске прилике балканских земаља* (1909), капитално је дело из области фитогеографије и први такав научноистраживачки рад о Балканском полуострву. У делу обрађује и детаљно описује најпре физичке, хемијске, географске, геоморфолошке, климатске и друге услове неживе средине на којој почива биљни свет Балкана. Указујући на разноврсност балканске вегетације, Адамовић даје податке о биљним врстама, формацијским целинама распоређеним у географском простору и утицају човека на природу.

Биљни свет југоисточне Србије, па и књажевачког краја, Адамовић је упознао и свестрано истражио деведесетих година 19. века, службујући као гимназијски професор у више градова овог дела Србије. Из ових истраживања проистекло је неколико мањих радова – *О вегетацији југоисточне Србије* (1892), *Нови прилог флори југоисточне Србије* (*Neue Beiträge zur Flora von Südostserbien*, 1893), *Стара планина* (1895), *О шумама југоисточне Србије* (1899), *Флора југоисточне Србије* (1908–1911).

Најзначајније Адамовићево дело о овом подручју јесте његова докторска дисертација *Вегетацијске формације источне Србије* (1898), посвећена професору Јосифу Панчићу. У овој студији Адамовић описује подручје Зајечара, Књажевца, Ниша, Пирота и Враћа, а и ширу територију Србије, указујући на разноврсност терена и вегетације и на флористичко богатство описаних области. Студија садржи податке о географији, границама, орографији, хидрографији, клими, вегетацијским формацијама источне Србије и исцрпан списак биљака које је Адамовић овде прикупио и изучио.

Књажевачки крај у научним радовима Јована Жујовића

Као подручје истраживања током првих научних екскурзија почетком осамдесетих година 19. века, професор на Великој школи Јован Жујовић изабрао је област источне Србије. Тада је геолошки проучио и књажевачки крај, прикупио податке и грађу на терену, коју је касније описивао и тумачио у својим научним

²⁵ Микица Сибиновић, „Географске карактеристике Старе планине у раду Лује Адамовића“ у „*Стара планина*“ Лује Адамовића, 55–61.

²⁶ Ивана Царевић, „Геолошке карактеристике општине Књажевац“ у „*Стара планина*“ Лује Адамовића, 62–71. (За потребе ове публикације, др Ивана Царевић израдила је прве геолошке карте општине Књажевац као засебне целине).

студијама – раду *Прилог за геологију југоисточне Србије* са скицом геолошке карте (1884), књигама *Петрографија 1* (1889), *Петрографија 2* (1895), *Геологија Србије 1 – Топографска геологија* (1893), *Геологија Србије 2 – Еруптивне стене* (1900) и другим. У првом тому *Геологије Србије*, Жујовић је геолошким карактеристикама књажевачког краја посветио тридесетак страница у оквиру поглавља о источној Србији и описао област Старе планине, Заглавка и Тупижнице. Управо ови одломци Жујовићеве *Геологије Србије* тема су десете књиге едиције *Записи о завичају*.

Овај научник увидео је да Стара планина представља геолошки најразноврснију планину у Србији. У овом делу он даје преглед проматрања седиментних стена од најстаријег палеозоица закључно са карбонатним и кластичним творевинама мезозоица. Описује и магматске стене Заглавка и кристаласте шкриљце протерозоица и старијег палеозоица. Геолошку грађу Тупижнице и околине Књажевца Јован Жујовић је приказао на веома концизан и садржајан начин. Почео је излагањем морфолошког описа терена, главних петролошких чланова, карстних облика, на неким местима чак региструје и појаве угља. Посебан допринос научном нивоу геолошких истраживања представља труд на прикупљању и проучавању бројног фосилног материјала на основу којег је одређена кредна старост слојева. Приказани резултати геолошког истраживања Јована Жујовића представљају велики допринос развоју геолошке науке и познавању геолошке грађе овог дела Србије. Иако је прошло више од једног века од публиковања *Геологије Србије*, ово дело и даље има велику научну вредност и представља значајну основу за сва данашња геолошка истраживања у Србији.²⁷

Јован Жујовић је и у неким другим својим радовима, који се не тичу науке, оставио записе о књажевачком крају. О његовом боравку у Књажевцу 1882. сведочи кратки извештај који је као школски надзорник сачинио о књажевачкој гимназији. У свом политичком дневнику забележио је више сусрета са једним од првака Радикалне странке, Књажевчанином

Алексом Станојевићем. Овим кратким бележењима, Жујовић је дао мали али драгоцен прилог познавању историје књажевачког краја.

Јован Жујовић – отац српске геолошке науке

Јован Жујовић (1856–1936), научник и педагог, политичар и државник, један је од припадника српске интелектуалне елите, који је својим научним знањем, радом и ауторитетом дао немерљив допринос развоју науке, културе и друштва у Србији последњих деценија 19. и првих деценија 20. века. Као научник светског угледа, не само да је утемељио геологију, до тада неразвијену науку у Србији, већ ју је уздигао на ниво који није заостајао за европским остварењима тога доба. Свестраним знањем и научним ангажовањем допринео је и развоју палеонтологије, археологије и антропологије. У политици, деловао је као човек високих моралних начела и уз уверење да свеукупан рад и стваралаштво научника треба да служи општем добру, нарочито добру отаџбине.

Његов свестрани допринос познавању геолошке грађе Србије има не само историјску већ и научну вредност и представља основу свих данашњих геолошких истраживања. Међу његовим бројним радовима посебно место заузима капитално дело *Геологија Србије* које је издала Српска академија наука у две књиге: први део *Топографска геологија* (1893) и други део *Еруптивне стене* (1900). У првом делу монографије, *Топографска геологија*, описане су све до тада откривене геолошке формације у Краљевини Србији и проучен разноврстан фосилни материјал на основу којег је одређена старост многих стена.

Јован Жујовић је са својим ученицима и сарадницима основао и развио српску геолошку школу, поставио основе српске геолошке науке, основао Српско геолошко друштво и први геолошки научни часопис *Геолошки анали Балканскога полуострва* и на тај начин постао призната фигура научног и просветног препорода српског народа.

²⁷ Ивана Царевевић, „Допринос Јована Жујовића познавању геолошке грађе шире околине општине Књажевац“, у: *О књажевачком крају у научним радовима Јована Жујовића* (Књажевац : Народна библиотека „Његош“, 2015), 49–56.

Географске карактеристике књажевачког краја у научним радовима Јована Цвијића

Због природних потенцијала, сложене геолошке грађе, плодног земљишта, етничких специфичности, лепоте предела и очуваности природе, источна Србија нарочито је надањивала Јована Цвијића и била његова велика научна инспирација. У овом делу Србије, где је наилазио на разноврсност проблема и разноликост становништва већу него у другим њеним крајевима, боравио је ради истраживања сваке године у периоду од 1888. до 1897, те 1912. Био је први геоморфолог који је истраживао у источној Србији и који је науци открио ове до тада непознате или мало познате пределе. Цвијић, врсни познавалац рељефа и вода источне Србије, на примеру овог краја поставио је основе изучавања крашких терена.

Током научних путовања, Цвијић је више пута обишао књажевачки крај, од Мицора и Бабиног зуба, Тресибаве и Тупижнице до Књажевца, Понора, Белог Потока и Васиља, и о њему писао у више научних радова. Прва значајна запажања о источним крајевима Краљевине, углавном о Кучају, а и о Тресибави и Тупижници, забележио је још током студентских научних екскурзија на које је ишао са Јованом Жујовићем и објавио их у раду *Ка познавању крша Источне Србије* (1889). Тада прикупљене податке користио је и у докторској дисертацији 1893. Синтезу спелеолошких истраживања, започетих 1888, дао је у делу *Пећине и подземна хидрографија Источне Србије* (1895), у коме је изнео прве дефиниције и научне поделе пећина, па оно представља и први уџбеник из спелеологије у Србији. Бавећи се подземном хидрографијом источне Србије, у овом делу описао је и леденицу на Тупижници, понорске пећине Сврљишког Тимока, пећине на Тресибави и друго. Изузетну пажњу посвећивао је изучавању крашке хидрографије – изворима, врелима, водопадима, подземним воденим токовима, а њихову класификацију изнео је у делу *Извори, тресаве и водопади у Источној Србији* (1986). Великан српске науке Јован Цвијић називао је источну Србију *српском Швајцарском* и увек јој се радо враћао. У својим научним радовима дао је велики прилог познавању овог дела Србије, па и књажевачког краја.

Једанаеста књига едиције *Записи о завичају* садржи Цвијићев рад *Ка познавању крша Источне Србије* и рад географа др Микице Сибиновића, који представља покушај да се на једном месту представи Цвијићево стваралаштво које се односи на књажевачки крај, а и шире, на територију источне Србије која му је представљала својеврсну лабораторију под ведрим небом за различита геоморфолошка, геолошка, хидролошка и антропогеографска истраживања и да се, уз кратак осврт на целокупан Цвијићев научни рад, да скроман допринос обележавању стопедесетогодишњице Цвијићевог рођења.

У свом раду, др Сибиновић осврнуо се на Цвијићева најзначајнија дела из области природњачких наука – красологије, тектонике, геоморфологије, лимнологије, геологије, а и на она које је Цвијић посветио друштвеногеографским темама. У свој научни рад из области друштвених наука Цвијић је уткао бројне научне гране: антропогеографију, етнографију, етнопсихологију и социологију, али се његов рад на овом пољу мора посматрати као јединствено научно дело. У основи, Цвијић је био антропогеограф и овој географској дисциплини је дао особен правац. Истакао је у географији значај човека и друштва и зналачки је повезивао узајамне утицаје природе и човека, градећи на тај начин свој научни правац познат као *Цвијићева антропогеографска школа*.²⁸

Јован Цвијић – научник свог, нашег и будућег времена

Јован Цвијић (1865–1927), научник и академик, предан и неуморан истраживач, оставио је трајни траг у науци, култури и јавном животу Србије. Засновао је и утемељио оригиналну географску школу, био водећи светски стручњак за карстологију и етнопсихологију, а примењујући мултидисциплинарни метод проучавања утицао је на развој многих природних и друштвених наука у Србији крајем 19. и почетком 20. века – геоморфологије, антропогеографије, тектонске геологије, глациологије, спелеологије, вулканологије, лимнологије, екологије, етнологије, социологије, историје. Називали су га географом Балкана, јер је темељно и свестрано истражио и научно обрадио многе природне и друштвене појаве до

²⁸ Микица Сибиновић. „Географске карактеристике књажевачког краја у научним радовима Јована Цвијића“, у: *Географске карактеристике књажевачког краја у научним радовима Јована Цвијића* (Књажевац : Народна библиотека „Његош“, 2015), 59–87.

његовог времена у научном свету мало познатог Балканског полуострва, које је захваљујући Цвијићу постало једно од најпроученијих области на планети.

Свој научни рад Цвијић је заснивао на теренским истраживањима. Велику пажњу посвећивао је прикупљању чињеница на терену јер је то сматрао најважнијом етапом у бављењу науком. За скоро четрдесет година теренских истраживања обишао је територију површине око 500.000 km². На тим путовањима се интересовао и за природне али и за друштвене, социолошке појаве. Истраживао је и прикупљао податке о природним појавама и процесима, пре свега из области карста, али се интересовао и за живот обичног човека и његове обичаје.

Из ових свестраних истраживања настао је огроман Цвијићев научни опус, а у његова најзначајнија дела убрајају се научне монографије *Геоморфологија 1 и 2* (1924, 1926), синтеза његових научних радова из области физичке географије и геологије, и *Балканско полуострво и јужнословенске земље* (1918), синтеза резултата антропогеографских истраживања, која је била од великог значаја за решавање националног питања балканских земаља, а и за привредни, друштвени и културни развој балканских народа.

Феликс Каниц о књажевачком крају

Феликс Каниц, археолог, етнограф, путописац, илустратор, у периоду од 1859. до 1897. истраживао је до тада Западној Европи готово непознате земље Балкана, посебно Србију и Бугарску. За те четири деценије, пратећи промене и збивања од доба друге владавине кнеза Милоша Обреновића до краја владавине краља Александра Обреновића, забележио је како се Србија мења и како се под западноевропским утицајем буди и напредује, ствара прве државне, културне, научне и

образовне институције, полаже на развој насеља, индустрије и саобраћаја, како од вазалне турске кнежевине постаје модерна европска држава. На терену је Каниц забележио, радио илустрације, прикупљао податке и сазнања, које је по повратку у домовину објављивао у студијама, чланцима, књигама, углавном у издањима Академије наука у Бечу, чиме је за српске земље и народ успео да заинтересује не само јавност, већ и научни свет.

С циљем да их проучи и да забележи, у почетку картографске, а затим и друге податке, Каниц је током четири деценије научног бављења Србијом више пута обишао њене источне крајеве. Не може се поуздано утврдити када је током својих научних путовања Феликс Каниц обишао књажевачки крај и колико је дуго ту боравио. У књизи *Србија, земља и становништво од римског доба до краја 19. века* Каниц забележи да је Књажевачки округ обишао већ током једног од својих првих боравака у Србији – 1860, а затим 1864, 1870, 1889. и 1897. године.

Судећи по опису који даје, сама варош Књажевац и њена околина, гостопримство народа и помоћ мештана и окружних власти оставили су на Каница веома пријатан утисак. Томе је знатно допринео његов земљак и пријатељ, лекар Стеван Мачај, који му је указао на многе занимљивости ових предела и пружио му драгоцене информације. Већ у свом првом раду о Србији, *Римски налази у Србији* (1861), у попис од четрдесет и пет археолошких налаза Каниц је уврстио Мачајеву збирку античког новца. Остацима утврђења у Равни, а и другим значајним старинама књажевачког краја, посветио је посебну пажњу у књизи *Римске студије у Србији* (1892). О књажевачком крају пише и у путописима *Путовање по јужној Србији и северној Бугарској године 1864.* (1868) и *Путовање по бугарском Дунаву, до Тимока и Светог Николе на Старој планини у лето 1874.* (1874). Више података даје најпре у монографији *Србија, историјско-етнографска проучавања с путовања 1859–1868.* (1868), а своја сазнања допуњује након каснијих боравака па их уноси у научну монографију *Србија, земља и становништво од римског доба до краја 19. века* (књ. 2, 1909). Књажевачком крају посветио је дванаесто поглавље – *Од Ниша преко Књажевца, Сокобање и Зајечара према Неготину*, а податке даје у још неким

поглављима друге, као и у трећој књизи монографије.

Феликс Каниц спајао је знања из различитих научних области, интересовао се за историју и књижевност, историју уметности, картографију, географију и геологију, етнографију и фолклор, археологију и архитектуру, а и за унутрашња и спољна политичка питања Србије. На тај је начин систематизовао и своја сазнања у поглављу о књажевачком крају.

Многи подаци односе се на различите области етнологије: *порекло имена места, етногенезу, идентитет, етнопсихологију, социјалну културу, обичаје животног циклуса, религију, материјалну културу...* Поједини етнографски подаци Каницова су оригинална сведочанста, стечена личним посматрањем, разговором или увидом у изворе на терену, а неке је преузео од других аутора, својих савременика. Сви ови подаци веома су значајни за сагледавање живота људи књажевачког краја у другој половини 19. века и за спознавање преплитања аутохтоне балканске, оријенталне и западноевропске цивилизације на овим просторима.²⁹

Прикупио је Каниц и податке о античким и средњовековним споменицима горњег Тимока. Важан допринос проучавању античког наслеђа у овој области дао је описујући *рушевине античких грађевина* у Равни и Бараници крај Књажевца. Осим ових утврђења, направио је осврт и на део римског пута који пролази кроз *Timacum Minus – жив саобраћајни чвор*, и наставља се ка дунавском путу за Рацијарију. Једно од питања којим се бави овај свестрани истраживач, а које је још увек актуелно, јесте лоцирање две путне станице – *Timacum Maius* и *Timacum Minus*, убележене на римској карти из IV века – Табули Појтингеријани (*Tabula Peutingeriana*). Каницову пажњу привукао је још један *стари споменик* – црква код села Штрбац, објекат који је на основу археолошких истраживања из осамдесетих година 20. века датиран у период 5–6. века, као и две средњовековне цркве – црква у Доњој Каменици и црква Манастира Свете Тројице. Наизглед

скромни, прикупљени подаци о археолошким налазиштима горњег Тимока представљају подстицај за даља истраживања ове области.³⁰

Иако се највише интересовао за археолошке локалитете, Феликс Каниц, путописац, бележио је и чињенице о природним карактеристикама књажевачког краја. Ишао је долином Коритске реке до Кадибогаза, обилазио долину Белог Тимока, посетио Бараницу, прошао долинама Трговишког и Сврљишког Тимока и више пута био на Старој планини. Највише пажње и времена Каниц је посветио истраживању Старе планине. Велико интересовање показао је и за проучавање геолошког састава тла и појаве угља у нашем крају. Незаобилазан и врло битан извор информација за Феликса Каница о Србији а и о књажевачкој околини представљале су географске карте из разних периода (Појтингерова карта, карта Константина Порфирогенита, Киперта, Ами Боуеа, де Лила и других). Колико су географске карте допринеле Каницовим истраживањима, толико је и Каниц допринео њиховом побољшању и исправљању грешака које су садржале.³¹

Феликс Каниц износи и бројне историјске чињенице, онако како их је на својим путовањима сазнавао, не обраћајући пажњу на хронологију. Он се бави подацима из 13. века (сусрет Стефана Немањића и угарског краља Андрије), затим прелази на догађаје које је он као савременик знао (Први српско-османски рат 1876–1877), па се враћа на Први српски устанак (1804–1813), а онда се дотиче и Аустро-османског рата из 18. века (1737–1739). Његов највећи допринос, међутим, је то што је међу првима разумео место и политички значај Србије. Поданик Хабсбуршке монархије Феликс Каниц добро је уочио улогу Србије у будућим догађајима, који су били од значаја за опстанак османске империје на Балкану. Његова примарна активност била усмерена ка томе да западном читаоцу приближи тадашњи неоткривени свет, као и настојања Србије да скине са својих леђа османски јарам, који је спречавао политичке

²⁹ Дејан Крстић. „Допринос Феликса Каница етнографском познавању књажевачког краја“, у: *Феликс Каниц о књажевачком крају* (Књажевац : Народна библиотека „Његош“, 2016), 83–99.

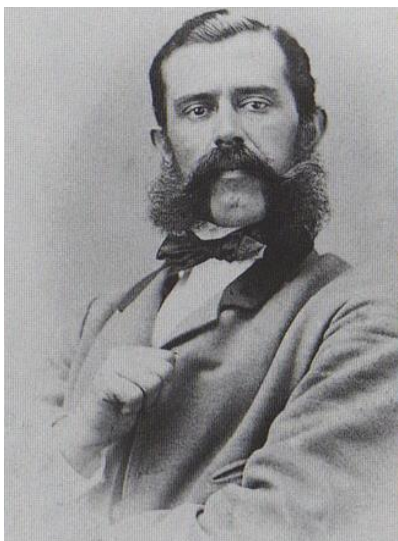
³⁰ Бојана Илијић. „Феликс Каниц и археолошка налазишта књажевачког краја“, у: *Феликс Каниц о књажевачком крају*, 100–108.

³¹ Микица Сибиновић. „Географија књажевачког краја у делима Феликса Каница“ у: *Феликс Каниц о књажевачком крају*, 109–116.

тежње српске елите и њену интеграцију у цивилизовану Европу.³²

Феликс Каниц – истраживач земаља и народа Балкана

Феликс Каниц (Felix Philipp Emanuel Kanitz, 1829–1904) родио се у Пешти, у богатој јеврејској породици. Како је од раног детињства испољио таленат за музику и цртање, родитељи су подржавали његову жељу да се бави уметношћу. Студирао је архитектуру и историју уметности на академији у Бечу.

Дошавши у Беч 1847, Феликс Каниц почиње да ради као илустратор за *Leipziger Illustrierte Zeitung* (*Лајпцишке илустроване новине*), лист коме ће остати веран до краја живота. Као дописник листа пуно је путовао по европским земљама, а 1858. лист га шаље на посебан задатак – да на простору Балкана прати догађаје од интереса за Западну Европу. Тада Каниц обилази Босну и Херцеговину, Црну Гору и Далмацију, али не жели само да за потребе листа опише политичке прилике, већ и да обиђе и друге до тада мало познате пределе Балкана, да изучи земље и народе и открије их западноевропским читаоцима. Вративши се у Беч са тог новинарског путовања, Каниц је имао јасну представу о својој будућој каријери – да се у научне сврхе поново упуту на Балкан и настави изучавање балканских земаља и народа, нарочито Србије и Бугарске. Том научноистраживачком раду Каниц је посветио цео живот. Преминуо је изненада 1904. године, у Бечу, док је завршавао коректуру прве књиге свог капиталног дела о Србији.

За изузетан допринос науци и уметности Каниц је одликован више пута, биран у чланство многих европских научних друштава и био на важним функцијама. Био је почасни члан Матице српске од 1868, а у Србији дописни члан Српског ученог друштва од 1869, почасни члан Српске краљевске академије од 1892, носилац Таковског ордена и Ордена Светог Саве.

Дијалектолошки рад Маринка Станојевића

Научна студија *Северно-тимочки дијалекат* Маринка Станојевића, предмет тринаесте књиге едиције *Записи о завичају*, штампана је 1911. у *Српском дијалектолошком зборнику*. Написана је 1905, као теза за професорски испит.

У њој је Станојевић обухватио само говоре насеља средњег Тимока: Боровац, Врбица, Мариновац, Дреновац, Трновац, Дебелица, Кожељ, Мањинац и Штипина, а на десној страни реке Тимок – Мали Извор, Селачка, Краљево Село (данас Минићево), Петруша, Ошљане, Јаковац, Јелашница, Доње и Горње Зуничје. По Маринку Станојевићу, овај средње-тимочки дијалекат *обухвата најсевернији крај тимочко-лужничке говорне области* па га према томе аутор назива *северно-тимочки дијалекат*, што касније у дијалектологији није било прихваћено, а што су оспоравали већ и Станојевићеви савременици, пре свих Александар Белић.

Станојевић је у студији себи поставио за циљ да покаже карактеристичне гласовне појаве по којима се овај дијалекат разликује од других, а само се узгред помињу иновације до којих је дошло под утицајем књижевног језика; затим акценатске особине, морфологију именица, придева, бројева, заменица и глагола. Уз студију прилаже дијалекатске текстове, а за све то је користио само своју личну грађу: белешке о језику и фолклору, прикупљене у дужем временском периоду. Од научних извора помиње да је користио дијалектолошку монографију Олафа Брока (*ради бележења гласовних особина*).

Посматрано из данашњег угла, најзначајнији део Станојевићеве студије представља фолклорна грађа, записана на тимочком говору у складу са дијалектолошким правилима.³³

Као прилог чија је сврха илустрација дијалекта, Станојевић у овој студији бележи *народне приповетке* а и друге фолклорне форме.

³² Ивица Мишић. „Допринос Феликса Каница познавању историје књажевачког краја“, у: *Феликс Каниц о књажевачком крају*, 117–126.

³³ Биљана Сикимић, „Маринко Станојевић : Северно-тимочки дијалекат“ у: „*Северно-тимочки дијалекат*“ *Маринка Станојевића* (Књажевац : Народна библиотека „Његош“, 2016), 129–133.

Ово су уједно први објављени записи народних прича из тимочког краја.³⁴

На вредност записаних дијалекатских текстова указује и Александар Белић, сматрајући да у *народним приповеткама има лепог материјала*, иако је у приказу Станојевићеве студије изнео озбиљне замерке.

Фолклорна и дијалектолошка грађа присутна је у многим Станојевићевим радовима. У његовом лингвистичком опусу, осим студије *Северно-тимочки дијалекат*, издвајају се *Прилози речнику тимочког говора* (1927), *Дијалектолошка грађа за познавање тимочкога говора, приповетке* (1929, 1930), *Неколико фонетичних црта заглавског говора* (1929) и друго.

Лингвистичко дело Маринка Станојевића и његове научне домете треба посматрати у контексту лингвистичких знања у Србији његовог времена. Тако је, у односу на Белићеву, оцена вредности Станојевићеве студије, коју је крајем 20. века дао Павле Ивић, знатно блажа. Са довољне временске дистанце, Ивић је могао да закључи да је у питању *прва озбиљна монографија о говорима једног мањег предела*.³⁵

Маринко Станојевић – научна и друштвена институција источне Србије

Маринко Станојевић (1874–1949) – фолклориста, дијалектолог, антропогеограф, етнолог, историограф, археолог, просветни радник, политичар и друштвени и јавни радник, по разноврсности, обиму и значају научног рада јединствена је личност прве половине 20. века на простору Тимочке крајине.

Родио се у Јаковцу код Књажевца. Завршио је славистичко-литерарни одсек на Филозофском факултету Велике школе у Београду. Био је професор, па директор Гимназије у Зајечару. Био је изузетно активан у јавном животу локалне зајечарске средине, као и у политичком животу свог времена. Као представник владајуће Радикалне странке био је народни посланик од 1906. до 1918, а од 1918. до 1920. члан привременог парламента Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Маринко Станојевић научник је са којим почиње нова ера у проучавању културно-историјског наслеђа источне Србије. Заинтересованост за научноистраживачки рад Станојевић је показао још као студент последњих година 19. века, а његова огромна научна активност трајала је током читаве прве половине наредног века. Он се, међутим, није као истраживачки 19. века самостално

бавио научним радом, гођен само истраживачким и патриотским поривом, већ су га најистакнутије научне личности с почетка 20. века, попут Јована Цвијића, од самог почетка укључиле у новоуспостављене научне системе. Као припадник Цвијићеве школе, бавећи се антропогеографским истраживањима и боравећи на терену, прикупио је веома обимну и драгоцену грађу и податке, те је дао непроцењив допринос и етнологији, археологији, историји, фолклористици, дијалектологији, етномузикологији и сродним научним дисциплинама.³⁶

Аутор је великог броја радова из различитих научних области, а међу значајније се убрајају антропогеографске студије *Заглавак* (1913), *Тимок* (1940), *Црна Река* (1975), *Антропогеографски преглед Тимочке крајине* (1933, 1937).

Пројекат заштите, очувања и презентовања ретке библиотечке грађе кроз послове издавачке делатности и процес дигитализације, подржало је 2011, 2012. и 2014. Министарство културе и информисања Републике Србије, суфинансирајући штампање књига едиције *Записи о завичају*. Електронско издање публикација доступно је на сајту Библиотеке – www.biblio-knjazevac.org у оквиру Дигиталне завичајне збирке.

Владана Стојадиновић

³⁴ Дејан Крстић, „Маринко Станојевић : научна и друштвена „институција“ источне Србије, у: „Северно-тимочки дијалекат“ Маринка Станојевића, 8.

³⁵ Б. Сикимић, нав. рад.

³⁶ Д. Крстић, нав. рад, 7–18.